

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ
В УКРАЇНІ ТА СВІТІ:
ІСТОРІЯ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ**

Матеріали
ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції

(Суми, 29 квітня 2022 року)

Суми
2022

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Власенко В. М., канд. іст. наук (Сумський державний університет);
Гончаренко А. В., канд. іст. наук (Сумський державний університет);
Дегтярьов С. І., д-р іст. наук (Сумський державний університет);
Зякун А. І., канд. іст. наук (Сумський державний університет);
Льницький В. І., д-р іст. наук (Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка);
Каганов Ю. О., д-р іст. наук (Запорізький національний університет);
Камьонка М., д-р габ. (Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie, Польща);
Король В. М., канд. іст. наук (Сумський державний університет);
Котляр Ю. В., д-р іст. наук (Чорноморський національний університет ім. П. Могили, м. Миколаїв);
Куліш А. М., д-р юрид. наук (Сумський державний університет);
Лебідь А. Є., д-р філос. наук (Сумський державний університет);
Лобко Н. В., канд. іст. наук (Сумський державний університет);
Нестеренко В. А., канд. іст. наук (Сумський державний університет);
Черкасов А. А., д-р іст. наук (Cherkas Global University, США).

Видання рекомендоване до друку рішенням вченої ради
Навчально-наукового інституту права СумДУ
(протокол № 9 від 16.06.2022 р.)

Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи : матер. ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. (Суми, 29 квітня 2022 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, А. В. Гончаренко, С. І. Дегтярьов та ін. – Суми : Сумський державний університет, 2022. – 433 с.

До збірника увійшли наукові статті та повідомлення викладачів, студентів, учених та аспірантів ЗВО і наукових установ, виголошені в рамках ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції «Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи» (Посвідчення УкрІНТЕІ № 1022 від 20 грудня 2021 р.), присвяченої актуальним питанням суспільно-гуманітарних наук.

© Сумський державний університет, 2022

ОСАДЧИЙ Євген Миколайович
кандидат історичних наук,
Інститут прикладної фізики НАН України

Літописні населені пункти Сумщини: проблеми та перспективи досліджень

Масштабні археологічні дослідження, проведені на Сумщині П. Третьяковим, І. Ляпушкіним, Д. Березовцем, М. Кучерою, О. Сухобоковим, Ю. Моргуновим, В. Приймаком дали джерельну базу для локалізації низки міст, згаданих в у літописах. Разом з тим методика, розроблена А. Кузою, дозволяє виділяти серед значної кількості давньоруських городищ саме комплекси, які можуть відповідати критеріям середньовічного міста. В останні десятиліття В. Приймаком було застосовано комплексний метод, що включав аналіз давньоруських джерел, архівних матеріалів та документів XVI – XVII ст., топоніміки, гідронімів з конкретними археологічними комплексами Середнього Псла та Ворскли. Висновки щодо історії та результатів дослідження літописних міст Сумщини підбив О. Кравченко.

Автором на основі аналізу джерел XVI – XVII століть та даних археологічних досліджень було запропоновано локалізацію кількох літописних населених пунктів – Бирин, Жолваж та Утешков. До цього списку можна додати Хотень, який більше ста років розташовували у однойменному селі в Сумській області. Порівняльний аналіз документів кінця XVI та початку XVIII століть дав змогу визначити орієнтовне місце розташування цього

населеного пункту та запропонувати відповідні городища, розташовані на Пслі. Окремо слід виділити два населених пункти, що пов'язані спільною історією, а саме Воргол та Туров. Питання щодо їх локалізації досить дискусійні з огляду на відсутність чіткої географічної прив'язки та, навіть, визначення типу населеного пункту. Найменш відомим виявилось місто Звенигород-Сіверський, яке, навіть, окремими дослідниками вважається «вигаданим».

Крім міст, у давньоруських писемних джерелах згадуються і окремі села. Серед них Ігореве сільце – одне з найвідоміших сільських населених пунктів. Його локалізації присвячені наукові статті, що спираються, передусім на дана археології, адже коротка літописна згадка не дає змоги точно розмістити його на карті. Архієпископ Філарет припустив, що городище поблизу села Горбове на Чернігівщині. У повоєнний час розвідки у Подесенні здійснила О. Мельниковська. За її припущенням Ігореве сільце розташовувалося на городищі 2 поблизу с. Гірки і констатувала факт його повного руйнування крейдяним кар'єром. На початку 80-х рр. ХХ століття за результати археологічних розкопок на городищі Горбове дозволили А. Григор'єву та Є. Шинакову повернутися до версії архієпископа Філарета. На початку 80-х рр. ХХ століття О. Сухобоковим було здійснено розкопки городища в с. Ігорівка поблизу Путивля. Місцева легенда пов'язує заснування городища з ім'ям князя Ігоря Святославича. Це дозволило досліднику пов'язати городище з замиською резиденцією князя Ігоря. Пізніше, із уведенням в науковий обіг плану Путивля та його околиць кінця ХVІІ століття з'ясувалося, що первісна назва

пам'ятки була «*Выгорево городище*», і була пов'язана, більш за все, з процесом видобутку селітри. Зважаючи на це, у монографії «Давній Путивль» висновок щодо розташування на цій пам'ятці Ігорового сільця був переглянутий.

Однак тема локалізації літописного Ігорева сільця знов з'являється вже в сучасній науковій публікації. 2019 р. на поселенні поблизу Ширяєвського городища було відкрито комплекс печей давньоруського часу. Д. Каравайком та О. Качурою вони були інтерпретовані як печі для випікання хліба. Розташування пам'ятки поблизу Путивля, а також наявність об'єктів, пов'язаних з масовим виробництвом хліба дозволили пов'язати дану пам'ятку з рештками літописного Ігорового сільця.

З точки зору історичної географії обидві версії мають право на життя, адже рать князя київського рухалася з Новгороду Сіверського до Путивля. Городище в с. Горбове розташоване поблизу переправи через р. Десна, а поселення поблизу с. Ширяєве – поруч з Путивлем. Сучасна дорога, що з'єднує Путивль та Глухів почала функціонувати не раніше середини XVII століття, про що свідчить відсутність там давньоруських пам'яток. Більш вірогідним є маршрут Новгород-Сіверський-Глухів-Ємадикине-Рудневе і, якщо це вірно, то військо київського князя повинно було підійти до Путивля зі сходу, а саме там і розташоване селище Ширяєве.

Серед робіт сучасних дослідників є і такі, що викликають подив. Вони є результатом творчості не істориків та археологів, а «любителей древностей». 2021 р. побачила світ публікація «Потерянные города Древней

Руси: Глебль, Зарой, Попашь, Хоробор и другие». Автор подає себе як незалежний дослідник, намагаючись особисто переосмислити події міжусобної війни 1146 – 1147 рр. Ця робота базується на літописних повідомленнях та роздумах автора про доцільність розташування літописних міст. О. Федченко вирішив розташувати літописний Вир на рештках пізньосередньовічного острогу у с. Нові Вирки, Всеволож опинився на місці городища в с. Городище на р. Терн, Глебль – у Батурині, а Попаш у Сумах. Найменш «пощастило» літописному В'яханю – його розмістили на р. Олешня (права притока р. Псел) у місцях, де взагалі відсутні пам'ятки археології давньоруського часу.

З критикою авторських варіантів локалізації літописних міст Бирин та Жолваж виступив член Білгородського товариства любителів історії Д. Чурсін. Його роботи перенасичені цитатами вже опублікованих документів, а роботи базуються на аналізі писемних джерел XIV – XVIII століть та співзвучності назв городищ та урочищ. Але переважна більшість літописних міст, що згадуються у кримських, литовських та московських джерелах не мають чіткої географічної прив'язки. Такий підхід до розташування літописних міст застосовували історики кінця XIX – початку XX століття. Він відірваний від аналізу археологічних даних. Для вчених минулого це було нормальним явищем, зважаючи на відсутність інформації про датування та взагалі наявність городищ у місці ймовірного розташування літописного міста.

Процес локалізації міст на території південно-руських земель має декілька проблем, вирішення яких

лежить саме в методологічній сфері. На сьогодні серед істориків та археологів нема єдності в питаннях визначення, які з населених пунктів Київської Русі відповідають поняттю «град». Були висловлені сумніви щодо доцільності вважати дані комплекси містами, аргументуючи це несхожістю міст Південно-Східної та Північної Русі. В даному випадку слід не тільки порівнювати розміри та функціональність, але й провести детальний аналіз окремих археологічних комплексів. Беручи до уваги городища Південно-Східної Русі, слід зазначити, що вони в переважній більшості були прикордонними фортецями, але з початком процесу роздробленості та подрібнення уділів такі населені пункти брали на себе функції міст, при цьому головною їх функцією залишалася саме військова. Постійна загроза з боку кочівників і була тим критерієм, за яким будувалися фортеці - співвідношення площі та якості оборонних споруд.

В цьому випадку саме площа городища в 1 – 2 га є найбільш оптимальною. При цьому площа відкритих поселень могла досягати кількох десятків гектарів. Практично всі невеликі літописні міста Середнього Псла та Ворскли були в IX – XI ст. військово-адміністративними центрами невеликих сіверянських племен. В XI столітті вони були підкорені Києвом і перетворилися на центри князівської влади на південно-східному кордоні, однак ті, які розташовувалися на торгівельних шляхах стають транзитними пунктами і переживають найбільший розквіт у цей час. З початком роздробленості та міжусобних війн вони зменшуються в розмірах, при цьому проходячи шлях

перетворення з протоміських центрів на невеликі міста або приватновласницькі поселення. В них з'являються князівська адміністрація, будуються церкви і такі населені пункти стають центрами уділів.

Проте процес локалізації літописних міст часто залишається виключно суб'єктивним і залежить від наукових уподобань дослідника. В майбутньому створення єдиних критеріїв та алгоритмів виділення літописних міст, а також введення до наукового обігу документів закордонних архівів дозволить значно розширити уявлення про перше державне утворення на східнослов'янських землях – Київську Русь.